

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ЖОБАСЫНА АЛЬТЕРНАТИВТІ ҰСЫНЫСТАР

ҚЫЛМЫСТЫҚ АТҚАРУ САЯСАТЫ

2021

**ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ
ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ
ЖОБАСЫНА
АЛЬТЕРНАТИВТІ
ҰСЫНЫСТАР**

**ҚЫЛМЫСТЫҚ АТҚАРУ
САЯСАТЫ**

**Алматы
2021**

Бұл басылым Сорос-Қазақстан Қорының қаржылық қолдауымен «Қоғамдық бастамалар үшін демократиялық тәжірибелердің ортақ кеңістігі: демократиялық саяси тәжірибелер мен механизмдерді дамыту бойынша шешімдер қабылдауға азаматтық қоғамның қатысуына жәрдемдесу» жобасы аясында шығарылды. Бұл басылымның мазмұны авторлардың көзқарасын көрсетеді және міндетті түрде Қордың көзқарасын білдірмейді.

Барлық материалдар пайда табумен байланысты емес әлеуметтік мақсатта пайдаланылады.

I. ҚР ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТЫНЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ АТҚАРУ САЯСАТЫНЫҢ ОРЫН АЛУЫНА ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫНА ТАЛДАУ

Қылмыстық атқару саясаты қылмыстық саясаттың құрамдас бөлігі болып табылады және мыналарды анықтайды: мақсаттар; тапсырмалар; принциптер; қылмыстық жазаларды орындау саласындағы негізгі нысандар, әдістер және құралдар; сотталғандарға әлеуметтік және оңалту ықпалын қолдану; сотталғандардың да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстар жасауына жол бермеу.

Осыған байланысты ол құқықтық саясаттың маңызды элементі болып табылады және ол құқықтық саясат ұғымдарында көрініс табуы керек.

Негізінде мұндай тұжырымдамалар заңнаманы жетілдіру тұрғысынан да, заманауи идеялар мен принциптерге негізделген тиісті институттарды құру және нығайту тұрғысынан да қылмыстық атқару жүйесін дамытудың негізгі параметрлерін анықтауы тиіс.

Бұл жазаларды атқару мен өтеуді ізгілендіру, қылмыстық атқару заңнамасын халықаралық стандарттарға сәйкес келтіру, қылмыстық атқару жүйесін реформалау, бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазаларды қолдануды кеңейту және осы саладағы мемлекеттік саясаттың басқа да мәселелеріне қатысты болуы мүмкін.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде Қазақстан Республикасында Құқықтық саясаттың екі тұжырымдамасы қабылданды (Қазақстан Республикасы Президентінің 2002 жылғы 20 қыркүйектегі Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылға дейінгі Құқықтық саясат тұжырымдамасы және Қазақстан Республикасы Президентінің 24.08.2009 жылғы Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасы) және қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасының жобасы дайындалды.

Қабылданған Тұжырымдамалардың әрқайсысында және жаңа Тұжырымдама жобасында қылмыстық саясат және қылмыстық атқару саясат бөлімдері бар (1-қосымшаны қараңыз).

Қазақстан Республикасының 2002 жылғы Құқықтық саясат тұжырымдамасында бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды әлеуметтік бейімдеуге бағытталған адам құқықтары жөніндегі халықаралық құжаттардың негізгі ережелеріне сәйкес келтіру және жағдайлар жүйесін жасау және нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу мақсатында заңнамалық базаны жетілдіру қажеттігі туралы айтылған қылмыстық атқару саясатына екі шағын тармақ арналған.

Алайда, осыған қарамастан, қылмыстық атқару саясаты саласындағы 2002 жылғы Тұжырымдама кезеңінде стратегиялық маңызы зор бірқатар қадамдар жасалды.

Атап айтқанда, озық шетелдік тәжірибе ретінде, 2001 жылы қабылданған қылмыстық атқару жүйесін Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің құзырынан азаматтық орган — Қазақстан Республикасының Әділет министрлігіне беру туралы шешімді әзірлеу бойынша алғашқы қадам жасалды. Қазақстан Республикасы Президентінің 23.12.2003 жылғы Жарлығымен тергеу изоляторлары да Әділет министрлігінің құзырына берілді.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 31.12.2003 жылғы Қаулысымен Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесін одан әрі дамытудың 2004–2006 жылдарға арналған бағдарламасы бекітілді, ол пенитенциарлық жүйені дамытудың жаңа кезеңімен байланысты бірқатар прогрессивті шараларды қамтыды. Кейінірек оны Қазақстан Республикасы

Үкіметінің 06.08.2007 жылғы Қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесін одан әрі дамытудың 2007–2009 жылдарға арналған бағдарламасы алмастырды, оны жүзеге асырудың басты бағыттары мыналар болып табылады: қылмыстық атқару жүйесін басқаруды ұйымдастыруды жетілдіру және қылмыстық атқару жүйесі мекемелеріндегі адамдарды ұстау жағдайларын жақсарту; қылмыстық жазаларды орындау тиімділігін арттыру, сотталғандарды жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету; бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды әлеуметтік оңалту үшін жағдай жасау; сотталғандарды қоғамнан оқшаулауға байланысты емес қылмыстық құқықтық ықпал ету шараларының тиімділігін арттыру; штаттық құрамды нығайту; қызметкерлерді кәсіби даярлау жүйесін жетілдіру; қылмыстық атқару жүйесі мекемелерінің жеке құрамының құқықтық және әлеуметтік қорғалуын арттыру; қылмыстық атқару жүйесі қызметкерлері арасындағы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар санын азайту. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы қабылданғаннан кейін Қазақстан Республикасы Үкіметінің 09.06.2012 жылғы Қаулысымен қылмыстық атқару жүйесін одан әрі дамыту бағдарламасы бекітілді. Бағдарламаның 2012–2015 жылдарға арналған мақсаттары мыналар болды: қылмыстық атқару заңнамасын жетілдіру; жетілдіру арқылы қылмыстық атқару жүйесі мекемелеріндегі құқық бұзушылықтар мен қылмыстардың алдын алу және алдын алу сотталғандарды тәрбиелеу, әлеуметтік-психологиялық жұмыстар және жұмысқа орналастыру; қылмыстық атқару жүйесі мекемелерінің материалдық базасын жаңғырту және нығайту; бас бостандығынан айыру орындарында ұсталған сотталғандардың және тергеу изоляторларының денсаулығын жақсарту; бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазаларды орындауды ұйымдастыруды жетілдіру; бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеген адамдар жасаған қылмыстардың қайталануын азайту, ұлғайту арқылы олардың ресоциализациясының тиімділігі.

Екінші қадам 2004 жылы қылмыстық атқару заңнамасында түзеу мекемелері мен тергеу изоляторларына қоғамдық бақылауды бекітуге байланысты болды. Осыған сәйкес түзеу мекемелеріне және тергеу изоляторларына еркін бару құқығымен облыстық (республикалық маңызы бар қалалардың, астаналардың) қоғамдық бақылау комиссиялары құрылды.

Бұл қадамдар мемлекеттің жаңа пенитенциарлық саясатты қалыптастыруға және дамытуға деген ұмтылысын көрсетті және оны жүзеге асыруда белгілі бір жүйелілік болды. Дегенмен де, 2011 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 26 шілдедегі Жарлығымен қылмыстық атқару жүйесі Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің құзырына қайтарылуы халықаралық ұйымдардың, соның ішінде Penal Reform International-дың, жергілікті құқық қорғау ұйымдарының және тәуелсіз сарапшылардың қатаң сынына ұшырады.

Қазақстан Республикасының 2010–2020 жылдарға арналған құқықтық саясатының тұжырымдамасы: оны қылмыстық атқару заңнамасы саласындағы іске асыру нәтижелері және оны қолдану тәжірибесі

Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010–2020 жылдарға арналған құқықтық саясатының тұжырымдамасы саяси-құқықтық сипаттағы аса маңызды стратегиялық құжат болды. Ол Қазақстан Республикасы заңнамасының ұлттық құқықтық жүйесін, салалары мен институттарын дамытудың негізгі бағыттарын, басымдықтарын, еліміздің сыртқы және ішкі саясатының траекториясын анықтады.

Құқықтық саясат тұжырымдамасында Қазақстан Республикасы Үкіметінің заң жобалау жұмыстарының тиісті бағдарламалары мен жылдық жоспарларын, нормативтік құқықтық актілердің жобаларын әзірлеуге негіз болатыны көрсетілген. Тұжырымдамада Қазақстан Республикасының әртүрлі құқық салалары мен заңнамасын терең және жүйелі түрде жаңғырту көзделген болатын. Бұл толығымен ұлттық қылмыстық атқару саласына қатысты болып келді.

Құқықтық саясат тұжырымдамасында ссы құқық саласы мен заңнамасына арнайы 2.10-бөлім арналған. Қылмыстық атқару заңнамасына және оны қолдану саласындағы қызметке қатысты ол мынадай міндеттер қойды: қылмыстық қуғын-сүргін шараларын экономиялау; қоғамнан оқшаулауға қатысы жоқ санкциялардың қолданылу аясын кеңейту; қылмыстық сот төрелігінің «орбитасына» тартылған азаматтардың санын азайту. Кейбір тапсырмаларды тұжырымдауда белгілі бір дәлсіздік пен қателіктер орын алғанын атап өткен жөн. Мәселен, қылмыстық қуғын-сүргін шараларын экономиялау қылмыстық саясат пен қылмыстық заңнама саласына жатады. Дәл қылмыстық саясат пен қылмыстық заңнама қылмыстық қуғын-сүргін мен жазалаудың механизмдері мен шектерін белгілейді, ал пенитенциарлық құқық тек оның соңынан ереді. Ол қылмыстық қуғын-сүргін шараларын анықтай алмайды.

2.10-бөлімде әзірлеушілер қолданатын «қолдану» термині де дұрыс емес. Қылмыстық атқару құқығында әрқашан да жазаларды орындау және қылмыстық құқықтық ықпал етудің басқа да шаралары туралы айтылады, ал орындаудың өзі қылмыстық құқықтық қолдану қызметінің элементтерінің бірі ретінде ғана әрекет етеді.

Осылайша, Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасын әзірлеушілер қылмыстық заңнама мен қылмыстық атқаруды негізсіз араластырды. Сонымен қатар, азаматтардың бас бостандығынан айыру орындарына көп немесе аз түсуі қылмыстық атқару заңнамасына байланысты емес. Өйткені, бұл мемлекеттің қылмыстық саясатының, жаза тағайындаудың сот тәжірибесінің жауапкершілік саласы болып табылады.

Қылмыстық атқару заңнамасы технологияларға, жазаларды орындау алгоритміне, сотталғандарды әлеуметтендіруге жағдай жасауға қатысты. Бұл мағынада жанама түрде «түрмедегі халық санының» азаюына ықпал етуі мүмкін. Бірақ тікелей емес, жанама түрде сотталғандарды қоғамға қайта қосу процесі арқылы. Сонымен қатар, 2010 жылғы Тұжырымдаманың сөзсіз артықшылығы деп қылмыскердің жеке басы туралы ақпаратты және оның қайта әлеуметтенуінің тиімді үлгілерін құру мүмкіндігін ескеретін сотталғандарға ықпал ету шараларының тәсілдеріне баса назар аударуды айтуға болды. БҰҰ-ның ең маңызды халықаралық стандарттарында («БҰҰ-ның бас бостандығынан айырылғандармен қарым-қатынас жасаудың минималды стандартты ережелері», Нельсон Мандела ережелері, 2015 ж., «Қамаумен байланысты емес шараларға арналған БҰҰ-ның минималды стандартты ережелері», БҰҰ Токио ережелері, 1990 ж.) сотталушының жеке басын әлеуметтік зерттеуге және оның қылмыстан кейінгі мінез-құлқын түзету мүмкіндіктеріне үлкен көңіл бөлінетіндігін атап өткен жөн.

2010 жылғы Тұжырымдамада соттардың бас бостандығынан айыруға балама шараларды белсендірек қолдануы үшін оларды жүзеге асыру тиімділігін арттыруға қол жеткізу қажет екендігі атап өтілді. Осыған байланысты Тұжырымдамада мұндай шараларды жүзеге асыруға жауапты мамандандырылған органның институционалдық дамуы талап етілетіні белгіленді.

Қазақстан Республикасында 2012 жылы құрылған пробация қызметі осындай органға айналды. 2015 жылы Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық атқару кодексі жұмыс істей бастады. Ол пробациялық бақылауды жүзеге асыру, үкімдерді орындау және пробацияға қатысты қылмыстық құқықтық ықпал етудің өзге де шараларын жүзеге асыру тәртібін реттейді. Негізінде бұл бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазалар мен шаралардың басым бөлігі болып табылады.

Институционалдық өзгерістердің келесі кезеңі 2016 жылы «Пробация туралы» Қазақстан Республикасының Заңының қабылдануы болды. Осы Заң пробация бақылауындағы құқық бұзушыларды әлеуметтендіруді және оларға тәрбиелік және профилактикалық әсер етуді қамтамасыз ету жөніндегі қызметті реттейді, сондай-ақ пробацияның әртүрлі үлгілерін белгілейді: «сотқа дейінгі», үкім шығару, «пенитенциарлық» және «пенитенциарлықтан кейінгі».

Осылайша, Қазақстан Республикасының қылмыстық атқару жүйесінде пробация органдарын құрудың бұл бағыты іс жүзінде іске асырылды, институционалдық жүзеге асырылды. Пробация органдары Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Қылмыстық атқару жүйесі комитетінің құрамына енді. Біртіндеп және жыл сайын пробациялық бақылауға алынған сотталғандар саны артып жатты. Сонымен бірге «түрме тұрғындарының» саны азайып бара жатты.

Алайда, **пробация қызметінің институционалдық дамуының негізгі кемшілігі, біздің ойымызша, қылмыскердің жеке басын әлеуметтік-психологиялық зерттеуді жүргізудің және сотталғандарды әлеуметтендіру бағдарламаларын әзірлеудің пробация органдарының қызметінде нақты ұйымдастырушылық-құқықтық механизмінің жоқтығы болды. Пробация қызметінің дәл осы жағына БҰҰ-ның қылмыстық сот төрелігі саласындағы халықаралық стандарттарында ерекше назар аударылады.** Пробация органдарының қызметкерлері сотталғандардың қылмыстан кейінгі мінез-құлқындағы тәуекелдерді бағалаудың және оларды қайта әлеуметтендіру бағдарламаларын әзірлеудің түсінікті және нақты өлшемдерін әлі алған жоқ.

Институционалдық сипаттағы шешімін таппаған тағы бір мәселе — үкім шығару, сотқа дейінгі, пенитенциарлық және жазаны өтеуден кейінгі пробация арасындағы жүйелі байланыстың болмауы. Айта кету керек, сотқа дейінгі пробация моделі жасалмаған, оның пенитенциарлық және постпенитенциарлық моделі үшін қажетті іске асыру механизмі жоқ. Яғни, бұл пробация үлгілері ресми түрде бар және пенитенциарлық қызметте нақты қолданысын таппаған¹.

2010 жылғы Тұжырымдаманың қылмыстық атқару заңнамасы мен заңнамасына арналған 2.10 бөлімінде әзірлеушілер бас бостандығынан айыру түріндегі жаза қылмыстық құқықтық ықпал етудің негізгі түрі бола отырып, сотталғандарға тәрбиелік әсер етуде жазаның басым элементін сақтайды деп көрсетеді. Дегенмен, кез келген жаза, атап айтқанда, бас бостандығынан айыру сотталғанды объективті түрде ең маңызды игілігі — жеке бас бостандығынан айыратын қылмыстық жаза болып табылады. Қоғамнан оқшаулау түріндегі жазаның бұл жазалау қасиетінен құтылу мүмкін емес. Дегенмен, сотталғандарға тәрбиелік және профилактикалық әсер етуде шектен тыс жазалау әдістерінен бас тарту әбден мүмкін және қажет. Бұл тұрғыда 2010 жылғы Тұжырымдаманы әзірлеушілердің хабарламасы дұрыс болды. Дегенмен, ол толығымен орындалды ма? Біздің ойымызша, жоқ.

Бас бостандығынан айыруды жүзеге асыратын мекемелер, бүкіл қылмыстық атқару жүйесі сияқты, құқық қорғау органы — Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің құзырында; бас бостандығынан айыру орындарында сотталғандардың өмірін ұйымдастырудың әскерилендірілген тәсілі, «шагистика» және әскери казарманың басқа да атрибуттары сақталған. Сотталғандар құрам бойынша қозғалады, белгіленген үлгідегі киім мен аяқ киім киеді. Қылмыстық атқару мекемелерінде қылмыстық атқару заңнамасы діни рәсімдер мен рәсімдерді орындауға арналған үй-жайларды ашуға тыйым салады және көптеген мемлекеттерде бар Нельсон Мандела ережелерінің (66-принцип) ұсынымдарына қайшы, түрме дінбасыларының (капеллендер) қызметін құруды көздемейді. Іс жүзінде Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасының бірқатар нормалары және оны бас бостандығынан айыру орындарында қолданудың қалыптасқан тәжірибесі сотталғандарға шектен тыс жазалау ықпалын жасауға, олардың құқықтары мен заңды мүдделеріне нұқсан келтіруге алғышарттар жасайды.

¹ Қазақстандағы пробация институтының дамуына келесі ғылыми жұмыстар арналған: К.Х. Рахимбердин Қазақстан Республикасының «Пробация туралы» Заңы: алаңдардағы сыни ескертпелер. Еуразиялық адвокатура. 2020. № 1 (44). — 95–98-б. <http://www.eurasian-advocacy.ru/1-44-2020g>; К.Х. Рахимбердин., Ю. Р. Гета Қазақстандағы Пробация: қазіргі кезеңдегі қалыптасу мен дамудың бірегей тәжірибесі. Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы. Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі. 2020. — 4. 92–96-б.

2010 жылғы Тұжырымдаманың 2.10-бөлімінде бас бостандығынан айыруға сотталғандарды қоғамдық пайдалы еңбекке немесе оқытуға, әлеуметтік қайта әлеуметтендіру бағдарламаларына, нашақорлыққа және алкогольге қарсы тәрбиеге тарту арқылы олардың жұмыспен қамтылуын қамтамасыз ету мәселесі өзекті болып табылатыны атап өтілді. Айта кетейік, Нельсон Мандела ережелерінде сотталғандардың жұмысы мен білімі туралы ережелер бар. Осылайша, атап айтқанда, 96-принцип сотталғандардың дене және психикалық дайындығын дәрігер немесе басқа да білікті мамандар анықтаған жағдайда еңбек етуге қабілетті болуы немесе оларды оңалтуға белсене қатысуы керектігі қарастырылған. 98-Ереженің 1-тармағына сәйкес, сотталғандарға ұсынылатын жұмыс мүмкіндігінше оларды бостандыққа шыққаннан кейін адал еңбекпен айналысуға мүмкіндік беретін біліктілігін арттыратын немесе жабдықтайтындай болуы керек.

Білімге келетін болсақ, Нельсон Мандела ережелері оның пайдасын көре алатын барлық бас бостандығынан айырылғандарға қосымша білім алуға, оның ішінде рұқсат етілген елдерде діни білім алуға мүмкіндік беру керек деп қарастырады. Сауатсыз бас бостандығынан айырылғандар мен кәмелетке толмаған сотталғандарды оқыту міндетті деп саналуы керек және түрме әкімшілігі ерекше назар аударуы керек (104 ереженің 1-тармағы). Сонымен бірге, *«түрмедегілерді оқыту мүмкіндігінше елдегі қолданыстағы білім беру жүйесімен байланысты болуы керек, осылайша бостандыққа шыққандар еш қиындықсыз оқуын жалғастыра алады»* (104 ереженің 2 тармағы). Айта кетерлік жайт, осы Стандарттың 95 ережесіне сәйкес, *«Әр түрмеде жеңілдіктер жүйесі болуы керек және оларды жақсы мінез-құлыққа ынталандыру, олардың бойында жауапкершілік сезімін дамыту, олардың түзелуіне қызығушылықты ояту және олардың ынтымақтастығына ұмтылу үшін әртүрлі санаттағы бас бостандығынан айырылғандарды емдеудің әртүрлі әдістерін әзірлеу керек»*.

2010 жылғы тұжырымдамада пенитенциарлық қызметті халықаралық стандарттар ұсынымдарына барынша жақындатуға бағытталған. Бұл мәселе қаншалықты шешілді? Бір жағынан, 2015 жылдан бері қолданылып келе жатқан Қазақстан Республикасының Қылмыстық атқару кодексі халықаралық құқықтық актілерді ұстануды жариялайды. Сонымен бірге, ол қоғамдық пайдалы еңбек пен білім беруді сотталғандарды түзеу құралы деп санайды және сонымен бірге олардың білім алу құқығын мойындайды. Екінші жағынан, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде сотталғандарды жұмысқа тартудың олардың қажеттіліктерін, бейімділіктері мен мүдделерін ескеретін тиісті ұйымдастырушылық-құқықтық алгоритмі туралы мәселе шешілмеген. Көптеген түзеу мекемелерінде бұл мәселе әлі де шешімін таппай келеді.

ҚР ИІМ ТЖК ресми статистикалық мәліметтері бойынша қылмыстық атқару жүйесі мекемелерімен өзара іс-қимылға өндірісінде 3 мыңнан астам адам жұмыс істейтін 236 шағын және орта бизнес субъектілері тартылғандығын айта кету керек. Жалпы, 11 мыңнан астам сотталғандар ақылы жұмысқа орналастырылды. Олар негізінен құрылыс материалдарын, металл конструкцияларын, ағаш және пластмасса бұйымдарын өндірумен айналысады. Көкөніс, ет және балық өнімдерін өңдеу және нан өнімдерін өндіру жолға қойылған. Мемлекеттік-жекеменшік әріптестік механизмдері арқылы жеке инвесторлардың қатысуымен жұмыспен қамтуды арттыру мақсатында өндірістік цехтарды қайта құру жоспарлануда.

Сотталғандардың біліміне келетін болсақ, мұнда да барлығы 2010 жылғы Тұжырымдама мен халықаралық стандарттарға сай емес. Атап айтқанда, сотталғандардың жоғары білім алуы үшін цифрлық технологиялар ресурстары толық көлемде пайдаланылмайды және Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Қылмыстық кодексі мекемелерінің жоғары оқу орындарымен өзара іс-қимылы жоқ. Кейбір түзеу мекемелерінде оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру мен өткізуге және оған сотталғандардың барлық санаттарын барынша тартуға арналған бос орындар тиісті деңгейде пайдаланылмайды. Жалпы, ҚР ИІМ ТЖКБ деректері бойынша 44 мекеме сұранысқа ие 35 жұмысшы мамандығы бойынша кәсіптік оқыту жүргізеді, онда 2,8 мыңнан астам адам оқиды.

Бірақ, біздің ойымызша, ең үлкен проблема — сотталғандарды қайта әлеуметтендіру бағдарламасын жүзеге асыруға жүйелі көзқарастың жоқтығы болып табылады. Сонымен қатар, мұндай бағдарламаларды әзірлеудің және оларды кейіннен бас бостандығынан айыру орындарында қолданудың әмбебап әдістері жоқ. Мұндай бағдарламаларды әзірлеуге білікті мамандар, ең алдымен психологтар, әлеуметтік және медициналық қызметкерлер тартылуы керек. Олар қылмыстық атқару жүйесін ресурстық қамтамасыз ету саласында жеткіліксіз екені анық.

Сондай-ақ, 2010 жылғы тұжырымдамада қылмыстық жазаларды атқару (өтеу) процесін психологиялық-педагогикалық қамтамасыз ету, қылмыстық атқару жүйесі қызметкерлерінің мәртебесі мен әлеуметтік-құқықтық қорғалуын жақсарту жөніндегі шараларды күшейту қажеттігі көзделді. Тұжырымдаманың бұл ережелері белгілі бір түрде іске асырылды. Атап айтқанда, қылмыстық атқару жүйесі қызметкерлерінің психологиялық дайындығы мен біліктілігін арттыруға көп көңіл бөлінеді, бірақ мұндай оқытуды әдістемелік және мазмұндық жағынан қамтамасыз ету мәселелері әлі де бар. **Қылмыстық атқару жүйесі мекемелерінің көпшілігінде өмір салтын милитаризациялаудың жалғасуы сотталғандардың жеке қажеттіліктері мен қажеттіліктерін толық есепке алуға мүмкіндік бермейді**, жанжалды жағдайлардың туындауына ықпал етеді. Бас бостандығынан айыру орындарында діни рәсімдер мен жораларды өткізуге арналған үй-жайларды ашуға заңнамалық тыйым салу жазаны өтеу процесінің психологиялық-педагогикалық қанықтылығының талаптарына сәйкес келмейді.

Сонымен қатар, 2010 жылғы Тұжырымдаманың 2.10-тарауында қылмыстық атқару жүйесі мекемелері үшін жеке адамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтау маңызды деп көрсетілген. Бұл мәселені шешу үшін сотталғанды түнгі уақытта жеке бөлмеде оқшаулайтын камералық тәртіпке кезең-кезеңімен көшу қажеттігі айтылды. Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасының осы ережесі жүзеге асырылды ма? Бұл бағытта белгілі қадамдар жасалды. Қолданыстағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық атқару кодексінде түзеу мекемелерінің түрлерін ажырату кезінде сотталғандарды ұстауды қамтамасыз ету деңгейі бірінші орынға қойылды. Оларды қауіпсіздік деңгейі әртүрлі мекемелер деп атайды. Бұл батыстық «түрме үлгісін» құруға жасалған қадам болды, дегенмен «*қауіпсіздік мекемесі*» терминінің аудармасы дұрыс емес және қайта қарауды қажет етеді. Бұл термин, шамасы, ағылшын тіліндегі «security» терминінің ресми аудармасының нәтижесінде пайда болды (мысалы, «high security prison»). Бірақ «security» контекстке байланысты «қауіпсіздік» ретінде ғана емес, сонымен қатар «бақылау (қорғау, оқшаулау)» деп аударылуы мүмкін. «High security prison» — ең жоғары қауіпсіздік емес, бақылаудың ең жоғары дәрежесі (күзет, оқшаулау) бар мекеме (түрме) деп түсіндіріледі.

Алайда, бас бостандығынан айыру орындарының жүйесі әскерлендірілген «отаршылдық» үлгінің параметрлеріне және сотталғандардың казармалық өмір салтына әлі де болса сәйкес болып қала берді. Әрине, 2010 жылғы Тұжырымдама кезеңінде бас бостандығынан айыру орындарындағы сотталғандар санының айтарлықтай қысқаруы да камералық ұстауға көшуге ықпал етті. Алайда, камералық жағдайға толық көшу үшін ауқымды күрделі салымдар мен пенитенциарлық мекемелерді қайта құру қажет. Бұл іс-шаралардың құнын мұқият жоспарлау жүргізілмеген. Сонымен қатар, 2010 жылғы Тұжырымдаманы әзірлеушілер «гибридті», көп режимді институттардың орындылығына қатысты БҰҰ-ның халықаралық стандарттарын есепке алмаған. Қолданыстағы мекемелердің аумағында сотталғандардың бір бөлігін камералық қамаумен қамауға алатын жергілікті жерлерді құру мақсатқа сай және шынайырақ болар еді. Жалпы, сотталғандарды бас бостандығынан айыру орындарында ұстаудың камералық жүйесіне көшу әлі жүргізілген жоқ.

2010 жылғы тұжырымдамада *«Жазаны өтеу кезеңінде кінәлілерді жазалауда және олардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтауда қоғам мен мемлекет мүдделері арасындағы теңгерімді сақтауға қоғамдық бақылаудың белгіленген механизмдері ықпал етеді, олардың дамуына назар аудару қажет»* — деп көрсетілген.

Бұл бағытта біршама оң нәтижелерге қол жеткізілді. Бұл, ең алдымен, адамды мәжбүрлеп оқшаулау және оның бостандығын шектеу орындарында азаптау мен қатыгездіктің алдын алудың ұлттық механизмі жүйесін құрумен байланысты. Ұлттық превентивті механизм (ҰПМ) азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы БҰҰ Конвенциясына Факультативтік хаттаманы іске асыру шеңберінде құрылған. Оның негізгі мақсаты — азаптау мен қатыгездіктің алдын алу және жолын кесу, бас бостандығынан айыру және шектеу орындарында оларға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жою. Барлық пенитенциарлық мекемелер ҰПМ қатысушыларының профилактикалық келулеріне жатады.

Осымен қатар, Қазақстан Республикасының қылмыстық атқару заңнамасы қылмыстық атқару жүйесі мекемелерінде сотталғандардың құқықтарының сақталуына қоғамдық бақылауды қамтамасыз етеді. Заң шығарушының осы бақылауды жүзеге асыру субъектілеріне мына құқықтарды пайдаланатын қоғамдық бақылау комиссиялары (ҚБК) жатады: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің ТЖК мекемелеріне бару; сотталғандармен кездесулер; оларды ұстау жағдайларын тексеру және нақты мекемелерде сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау жағдайын бағалау.

Осылайша, ҰПМ мен ЖБК қызметі біріктіріліп, бірін-бірі толықтырады, бұл қоғамдық бақылау шараларын анағұрлым саралауға ықпал етеді. Бұл 2010 жылғы Тұжырымдаманы жүзеге асырумен байланысты оңды сәт екені сөзсіз.

Алайда оның қоғамдық бақылауға арналған бөлігіндегі ережелері толық орындалмады. Осылайша, атап айтқанда, ПМК-ның қылмыстық атқару жүйесі мекемелеріне кенеттен, алдын ала ескертусіз баруға құқығы жоқ. Сонымен қатар, заңнамада ЖБК ұсынымдарын есепке алу және оларды институционалдық шоғырландыру алгоритмі жоқ. Қазақстан Республикасының қылмыстық атқару заңнамасында ПМК-ның қылмыстық атқару жүйесі мекемелерінің жедел және өзге де қызметіне мұндай араласудың не екені көрсетілмей араласуға жол берілмейтіндігі қарастырылған. Бұл ПМК-ның заңды тұлғасын кеңінен түсіндіруге және негізсіз шектеуге мүмкіндіктер жасайды.

Сондай-ақ, қоғамдық бақылау шаралары қылмыстық атқару қызметінің сотталғандарды ауыстыру, оларды арнайы көлікпен жаза өтеу орнына жеткізу сияқты элементін қамтымайтынын атап өткен жөн. Тасымалдау жағдайында азаптау және қатыгездік көрсету қаупі айтарлықтай жоғары, ал сотталғандарды тасымалдауға арналған көлік құралдарының өзі адамдық қасиетке сәйкестік талаптарына сәйкес келмейді. Айта кету керек, адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың, атап айтқанда, қылмыстық атқару жүйесінде сотталғандарды тасымалдауға арналған ұқсас көліктер қолданылатын Ресей Федерациясына қатысты тиісті шешімдері бар.

Сонымен қатар, пробация органдары ПМК мен ҰПМ қатысушыларының бақылау бару объектілеріне кірмейді. Бұл негізсіз шешім болып көрінеді. Пробация органдары бостандықта жүрген сотталғандармен жұмыс жүргізгенімен, жазаны қоғамнан оқшаулаусыз орындау сотталғандардың құқықтары мен бостандықтарын белгілі бір шектеуді көздейтіні сөзсіз. Демек, қоғамдық бақылауды жүзеге асыруға негіз бар. Алайда, бұл салада ол заңмен қарастырылмаған.

2010 жылғы Тұжырымдаманың барлық кезеңінде **қамауда ұстау жағдайларына байланысты сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуы туралы жеке шағымдар берудің тиімді механизмі жасалмағанын атап өткен жөн. Бұл әсіресе мүгедектер мен сотталғандардың басқа да осал санаттарына қатысты.**

Бұл сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етуге және жаза-лау мақсаттарына қол жеткізуге, сотталғандардың өзін-өзі жаралағаны үшін қылмыстық

жауаптылықты сақтауға ықпал етпейтіні анық. Сонау 2008 жылы Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі мұндай жауапкершілік Қазақстан Республикасының Конституциясына және сотталғандармен қарым-қатынас саласындағы адам құқықтарының халықаралық стандарттарына қайшы келеді деген қорытындыға келген². Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі бас бостандығынан айыру орындарында сотталғандардың денсаулығына зиян келтіруін сотталғандар қамауда ұстаудың адам төзгісіз жағдайларына наразылық білдірудің шектен тыс нысаны ретінде қарастыру керектігін айта отырып, өз ұстанымын анық білдірді. Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің осындай ұстанымының нәтижесінде жазадан жалтару мақсатында өзін-өзі жаралағаны үшін жауаптылық Қазақстан Республикасының сол кездегі қолданыста болған Қылмыстық кодексінен алынып тасталды. Бұл құқықтық мемлекеттің гуманистік принциптеріне сәйкес келетіні сөзсіз.

Алайда, 2015 жылдан бері қолданылып келе жатқан Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде бұл жауапкершілік ешқандай криминологиялық негізсіз қайтарылған. Әлбетте, өзін-өзі жаралағаны үшін сотталғандарды қылмыстық жауапкершілікке тарту Қазақстан Республикасының құқықтық саясат тұжырымдамасының «мәтініне» және «мазмұнына» қайшы келеді. Бұл ҚР Конституциялық Кеңесінің ешкімнің күшін жоймаған және күмән келтірмеген шешіміне де қайшы келеді. Қоғамнан оқшаулану жағдайында халықаралық адам құқықтары стандарттарының ұсынымдарын бұзатын бұл мәселе әлі күнге дейін шешілген жоқ³.

Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының тұжырымдамасында бас бостандығынан айыру орындарындағы адамдарға медициналық көмек көрсетудің сапасын арттыру, қылмыстық жазаны өтеп жатқан адамдардың ауруларының алдын алу жүйесін жетілдіру қажеттігі де басты назарда болды. 2010 жылғы Тұжырымдаманың 2.10-бөлімінің осы бағытын іске асыру үшін белгілі практикалық шаралар қабылданды. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық кодексінде сотталғандардың денсаулығын сақтау және медициналық көмек алу құқығы қарастырылған. ҚР ІІМ ТЖКБ ресми мәліметтері бойынша медициналық көмек 67 медициналық бөлімшеде және 15 фельдшерлік пунктте көрсетіледі, ал стационарлық емдеу екі соматикалық, үш туберкулезге қарсы және бір психиатриялық ауруханада жүзеге асырылады.

Қабылдау кезінде барлық адамдар мамандарды және денсаулық сақтау органдарының жылжымалы диагностикалық кешендерін тарта отырып, міндетті бастапқы және жыл сайынғы профилактикалық тексерулерден өтеді. Созылмалы аурулар болған жағдайда, олар есепке алынып, қажетті ем қабылданады. 2020 жылы 2 мыңнан астам пациентке консультациялық-диагностикалық көмек көрсетілді, 120-дан астам хирургиялық операция жасалды.

Туберкулезді ерте анықтау және дер кезінде емдеу мақсатында қылмыстық атқару жүйесі мекемелеріне түсетін барлық адамдар жылына екі рет флюорографиялық тексеруден өтіп, кейіннен медициналық тексеруден өтуі тиіс. 2020 жылы түзеу мекемелерінде 63 985 адам флюорографиялық тексеруден өтті (2019 жылы 68 484 адам). Қылмыстық атқару жүйесіндегі сотталғандарды туберкулезге қарсы емдеу 810 төсектік үш туберкулезге қарсы мекемеде (Қарағанды облысындағы АК-159/11, АК-159/17 ДУИ, Ақмола облысындағы ЕЦ-166/11 ДУИ) жүргізіледі. Туберкулезбен ауыратын науқастарды дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету республикалық бюджет қаражаты есебінен жүзеге асырылады. Алты жылда жаңадан анықталған туберкулезбен ауыратындар саны жеті есеге (2014 жылғы 473-тен 2020 жылы 64-ке дейін) қысқарды.

² Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2008 жылғы 27 ақпандағы N 2 Нормативтік қаулысы. «Алматы облысы Қапшағай қалалық сотының талабы бойынша Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 361-бабының бірінші және төртінші бөліктерінің Конституцияға сәйкестігін тексеру туралы». https://adilet.zan.kz/rus/docs/S080000002_

³ Бұл мәселеге К. Х. Рахимбердиннің зерттеуі арналған. Сотталғандардың дене мүшелерін зақымдау үшін қылмыстық жауапкершілік: Қазақстан Республикасының Конституциясымен келіспеушілік Еуразиялық адвокатура. 2019. № 1 (38). — 73–78-б. http://www.eurasian-advocacy.ru/nomera/1_38_2019.pdf.

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Құқық қорғау және сот жүйелерін реформалау жөніндегі комиссияның сотталғандарды медициналық қамтамасыз етуді жақсарту мақсатында (30.12.2020 ж. № 20–52–2.1 хаттама) Ішкі істер министрлігінің аталған функцияны Денсаулық сақтау министрлігіне кезең-кезеңімен беру туралы ұсынысы қолдау тапты. Ағымдағы жылы қажетті заңнамалық база дайындалуда. Негіздемелері бар салыстырмалы кесте әзірленді, екі Кодекске, үш Заңға, бір Үкімет қаулысына және жеті өкімге өзгерістер енгізілуде.

2022 жылы дәл осындай түрде тергеу изоляторларына (16), ең төменгі қауіпсіздік мекемелеріне (15), әйелдерге (6) және кәмелетке толмағандарға (1) арналған колонияларға медициналық қамтамасыз етудің ұсынылуы жоспарлануда.

Бас бостандығынан айыру орындарында медициналық көмекті ұйымдастыру саласына қатысты 2010 жылғы Тұжырымдама ережелерінің іске асырылуын коронавирустық пандемияға байланысты бас бостандығынан айыру орындарында медициналық профилактикалық іс-шаралардың айтарлықтай үлкен жауапкершілікпен атқарылуы дәлелдейді. Аумақтық денсаулық сақтау органдарымен бірлесіп тиісті жоспарлар жасалып, әрбір мекеме азаматтық сектордың медициналық ұйымына бекітілген. Дәрілік заттардың қажетті қоры (вирусқа қарсы, антипиретикалық, антибиотиктер) қалыптастырылды, қажетті медициналық құрал-жабдықтар сатып алынды.

Елімізде жеке қорғаныс құралдарының өткір тапшылығы кезеңінде өндіріс орындарында тез арада қайта пайдалануға болатын маскалар, қорғаныс костюмдері және дезинфекциялық туннельдер шығару ұйымдастырылды. Бұл тек ішкі қажеттіліктерді өтеп қана қоймай, сотталғандарды жұмыспен қамтуға мүмкіндік берді. Сотталғандар 1,8 миллион көп рет қолданылатын бетперде, 23,2 мың қорғаныс комбинезондары, 3,3 мың қорғаныс экрандары, 73 дезинфекциялық туннельдер жасады.

Сонымен қатар, бұл салада кемшіліктердің мүлдем жоқтығы туралы айтуға болмайды. Қазақстанның 2014–2020 жылдар аралығындағы ҰПМ қатысушыларының баяндамалары сотталғандардың медициналық көмекке қол жеткізуге және оның сапасыздығына байланысты бұзушылықтар туралы көптеген шағымдары туралы куәландырады. Сонымен қатар, коронавирустық індет салдарынан бас бостандығынан айыру орындарындағы қатаң карантин сотталғандардың сыртқы әлеммен, туыстарымен және отбасы мүшелерімен байланысын күрт шектеуге әкеліп соқты, бұл сотталғандардың әлеуметтену процесін айтарлықтай нашарлатады.

2010 жылғы Тұжырымдаманың 2.10-бөлімінде бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған азаматтарды қоғамның толыққанды мүшесі ретінде қайта әлеуметтендіру саласындағы мақсатты мемлекеттік саясатты қамтамасыз ету бойынша жүйелі шаралардың қажеттілігі белгіленген. Тұжырымдаманың бұл бағыты қаншалықты жүзеге асырылды? Бұл үшін жүйелі институттандыру жеткіліксіз болды деп есептейміз. Әрине, қылмыстық атқару жүйесін басқарудың әртүрлі деңгейлерінде сотталғандарды әлеуметтендірудің маңыздылығы мойындалды. Қазақстан Республикасының «Пробация туралы» Заңы оның пенитенциарлық және постпенитенциарлық үлгілерін бекітті. Алайда бұл жеткіліксіз болды.

Заң шығарушы да, құқық қолдану тәжірибесі де сотталғандардың пенитенциарлық қайта әлеуметтену кезеңін елемеді. Қазақстан Республикасында бар бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған сотталғандарды әкімшілік қадағалау институтында сотталғандарды әлеуметтендіру шаралары туралы ешнәрсе айтылмайды және шын мәнінде тек олардың мінез-құлқын бақылаумен шектеледі.

Шындығында, бастапқыда сотталғандарды әлеуметтендіруге арналған пенитенциарлық және постпенитенциарлық пробацияның нақты жұмыс істеуін қамтамасыз

ету мүмкін болмады. Қазақстан Республикасының қылмыстық атқару жүйесінде сотталғандарды әлеуметтендіру бағдарламаларын әзірлеу және іске асыру алгоритмі жоқ, сондықтан қылмыстық атқару жүйесі мекемелері мен пробацация органдарының қызметкерлерінде мұндай бағдарламаларды дайындау мен қолданудың практикалық құралдары жоқ. Басқаша айтқанда, қалыптасқан жүйелі мәселе оны шешуді талап етеді.

2010 жылғы Тұжырымдаманың 2.10-тарауында қылмыстық жазаларды атқару жүйесін жалпыға бірдей танылған халықаралық стандарттарға одан әрі жақындату керек деген қорытынды қамтылған. Бұл тұжырым Қазақстан Республикасының 2010–2020 жылдарға арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасын іске асырудың онжылдығы аяқталғаннан кейін өзектілігін сақтайды деп есептейміз. Сондықтан қылмыстық атқару заңнамасы, оны қолдану тәжірибесі қазіргі уақытта халықаралық құқықтық актілердің ұсынымдарын неғұрлым толық орындауға бағытталуы керек.

II. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ 2030 ЖЫЛҒА ДЕЙІНГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТЫ ТҰЖЫРЫМЫНЫҢ ЖОБАСЫ: ҚЫЛМЫСТЫҚ АТҚАРУ САЯСАТЫ (КЕЙБІР СЫНИ ЕСКЕРТПЕЛЕР)

Ағымдағы жылдың наурыз айында «Ашық үкімет» порталында жарияланған Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасының жобасы түрлі пікірлер қалдырады. Ол құқықтық саясат туралы емес, реттеушілік әсерге және оны бағалауға баса назар аудара отырып, мемлекеттік саясат пен жалпы мемлекеттік басқару туралы көбірек айтады. Сонымен қатар, ойдың көршілес сөйлемдерде, мысалы, адам құқықтары бойынша ұлттық көрсеткіштерден меншік құқығына дейін «секіретіні» өте эклектикалық презентацияны атап өткен жөн.

4.11-тармақ Қазақстан Республикасындағы пенитенциарлық саясатқа арналған. Ондағы ұсыныстарды негізінен бес бағытқа бөлуге болады.

Біріншісі 2002 және 2010 жылдардағы Тұжырымдамаларда қамтылған мақсатқа қатысты және пенитенциарлық заңнаманы жалпыға бірдей танылған халықаралық стандарттарға жақындату үшін оны реформалау бойынша жұмысты жалғастырумен байланысты болды. Сонымен қатар, қандай халықаралық стандарттарға қатысты, бұған қалай қол жеткізу керек және бұл іс-шаралар бұрынғы тұжырымдамаларды жүзеге асыру кезінде жүзеге асырылғандардан қалай ерекшеленетіні туралы ештеңе айтылмайды.

Екінші бағыт — бас бостандығынан айыруға сотталғандарды қамауда ұстаудың камералық түріне одан әрі көшуге қатысты. Жоғарыда атап өтілгендей, камералық жағдайға толық көшу ауқымды күрделі салымдарды және пенитенциарлық мекемелерді қайта құруды талап етеді, алайда Тұжырымдама жобасында мұндай көшудің экономикалық мүмкіндіктері мен нақты мерзімдері туралы ештеңе айтылмаған.

Үшінші бағыт — бейнебақылаудың бірыңғай жүйесіне кіріктірілген заманауи технологиялар мен бейнетіркеу құралдарын қолдануды кеңейтумен, сондай-ақ жазаларды атқару процестерін цифрландырумен және түзеу мекемелеріндегі сотталғандар санын автоматтандырылған есепке алумен байланысты мекемелер мен пробацация қызметтері, оларды әртүрлі критерийлер бойынша талдау мүмкіндігі бар.

Төртінші бағыт пробацация қызметін реформалауға байланысты, оның ішінде: оны қылмыстық атқару қызметінен бөлу; пенитенциарлық пробацацияны жүзеге асыру, яғни қылмыстық атқару (қылмыстық атқару) жүйесі мекемелерінде бас бостандығынан айыру жазасын өтеп жатқан адамдарды қайта әлеуметтендіру тәсілдерін қайта қарау; сандық емес, сапалық көрсеткіштерге бағытталған пенитенциарлық пробацацияны жүзеге асыру бойынша жұмысты қайта бағдарлау; сотталғандардың жазасын өтеумен байланысты мәселелерді шешу үшін пробацация қызметі мен қылмыстық атқару мекемелерінің жергілікті атқарушы органдармен өзара іс-қимылының заңнамалық механизмдерін әзірлеу. Бұл — алдыңғы тарауда қарастырылған өте маңызды бағыт.

Біздің ойымызша, соңғы ұсыныстар тұжырымдамалық емес, одан да нақтырақ болып көрінеді. Олар, мысалы, сотталғандарға арнайы сәйкестендіру киімін кию міндетін енгізумен немесе қылмыстық атқару жүйесі мекемелерінің жіктелуін кезең-кезеңімен оңтайландырумен байланысты.

Тұжырымдама жобасындағы қылмыстық атқару саясатына қатысты ұсыныстардың қылмыстық атқару жүйесі алдында тұрған проблемалар тұрғысынан, әсіресе халықаралық стандарттар мен озық шетелдік тәжірибені ескере отырсақ, мүлдем, өзгеше, жаңа ұсыныстардың жоқтығы анық.

2008 жылы Құқықтық саясатты зерттеу орталығы әртүрлі елдердегі пенитенциарлық жүйелерге салыстырмалы талдау жүргізді⁴.

Талдау жұмыс істеп тұрған бірде-бір ведомствоға кірмейтін және қылмыстық атқару жүйесінің институционалдық үлгілеріне арналған дербес қылмыстық атқару органын құру мәселесін талқылауға байланысты жүргізілді.

Талдаудың қорытынды бөлімінде, атап айтқанда, келесідей атап өтілді *«Мемлекеттік органдарды, оның ішінде қылмыстық атқару жүйесі органдарын қайта құру және қайта құрылымдау жөніндегі кез келген реформа шетелдік тәжірибені, халықаралық құқық қорғау ұйымдарының ұстанымдарын терең талдаумен қатар жүруі керек... Дамыған демократиялық елдердің көпшілігінде басқару және Қылмыстық атқару жүйесі мекемелерін бақылауды Әділет министрлігі жүзеге асырады.*

*«Қылмыстық атқару жүйелерінің институционалдық үлгілерін салыстырмалы талдау сонымен қатар **қылмыстық атқару жүйесі Ішкі істер министрлігінің бақылауында болатын модель негізінен демократиялық емес елдерде кең таралғанын көрсетеді. ... Қазақстанда тәуелсіз агенттіктің құрылуы, бұл Әділет министрлігіне бағынбайтындығы дамыған демократиялық елдердегі жалпы қабылданған тәжірибеге ғана емес, сонымен қатар халықаралық ұйымдардың, оның ішінде ЕҚЫҰ-ның ұстанымдарына да қайшы келеді.***

Сол 2008 жылы дәл осы Орталық пенитенциарлық саясатты айқындайтын қолданыстағы заңнамаға талдау жүргізді, онда қылмыстық атқару жүйесін дамыту шеңберінде бірқатар ұсыныстар берілген⁵:

- «– Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің азаматтық-құқықтық департаментінің құрамында орналасқан қылмыстық атқару жүйесін құрамдас құрылым ретінде дамыту;
- тұжырымдама мен жұмыс жоспарын дайындау арқылы қылмыстық атқару жүйесін одан әрі демилитаризациялауды жүзеге асыру;

⁴ «Қылмыстық атқару жүйесі: құқықтық нысандардың салыстырмалы талдауы» саясаты туралы қысқаша ақпаратты қараңыз. Құқықтық саясатты зерттеу орталығы, 2008 ж.

⁵ «Қазақстан Республикасының қылмыстық атқару жүйесі: қазіргі жағдайы және реформалау жолдары» талдамалық баяндаманы қараңыз, Құқықтық саясатты зерттеу орталығы, 2008 ж.

- *сотталғандар казармасынан камераға көшу, сотталғандардың да, түзеу мекемелерінің қызметкерлерінің де қауіпсіздігін арттыру. Осы тұрғыдан алғанда, үкімдерді орындау үшін колониялық және түрме жүйелерінің конвергенциясы (жақындасуы) мақсатқа сай;*
- *заңнамаға сотталғандар санын қысқартуға бағытталған өзгерістер мен толықтырулар енгізу, өйткені басқаша реформа жүргізу мүмкін емес немесе тым қымбатқа түседі;*
- *бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазаларды орындау тиімділігін арттыру бойынша заңнамалық және ұйымдастырушылық шараларды қабылдау. Бұл бағытта заманауи және тиімді пробацция қызметін құру мәселесін тез арада шешу маңызды;*
- *сотталғандарға түзеу ықпалының нысандары мен әдістерін одан әрі жетілдіру, оларды бейімдеу және әлеуметтендіру;*
- *сотталғандардың денсаулығын қорғау саласындағы заңнама мен жазаны өтеу тәжірибесін адам құқықтарының халықаралық стандарттарына сәйкес келтіру, атап айтқанда, қылмыстық атқару жүйесінің ведомстволық денсаулық сақтауын реформалау;*
- ...
- *азаматтық қоғам институттарымен сындарлы диалог орнату және оның құқықтық нысандарын жетілдіру;*
- *қоғамдық бақылауды және азаматтық қоғаммен ынтымақтастықтың басқа да нысандарын дәйекті жүзеге асыру арқылы қылмыстық атқару жүйесі мекемелері мен органдары қызметінің ашықтығын қамтамасыз ету;*
- *пенитенциарлық жүйені ізгілендірудің дәйекті бағытын қамтамасыз ету. Бұл ұлттық заңнаманы БҰҰ-ның адам құқықтары жөніндегі осы ең маңызды құжатының ережелеріне сәйкестендіруді талап ететін Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт бойынша Қазақстанның міндеттемелеріне байланысты ерекше маңызды болып табылады».*

Айта кету керек, бұл ұсыныстардың бірқатары керісінше жүзеге асырылды.

Жоғарыда атап өтілгендей, қылмыстық атқару жүйесі азаматтық ведомство — Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі жүйесінде дамуының орнына 2011 жылы Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің жүйесіне қайтарылды. Бұл оның ықтимал демилитаризациясын іс жүзінде жоққа шығарды.

Қылмыстық атқару жүйесінің Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің құзырына қайтарылуы Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық атқару кодексінің тұжырымдамасын сол немесе өзге де дәрежеде алдын ала айқындап берді. Өйткені бұл бөлімнің негізгі міндеттері қылмыспен күрес, оның алдын алу және қоғамдық тәртіпті сақтау болып табылады.

Осындай міндеттермен қылмыстық атқару жүйесінің тиісті қызметтерінен бас бостандығынан айыру орындарындағы сотталғандарды әлеуметтендіру мәселесімен тиімді айналысады деп күту қиын, тіпті егер бұл Қазақстан Республикасындағы пенитенциарлық саясаттың басты мақсаты болып саналса да. Қайта, олар қылмыстың алдын алуға, жазаны өтеу режимін және тәртіпті қамтамасыз етуге бағытталатын болады.

Бұл қазірдің өзінде Өнерден туындайды. Қолданыстағы Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 4-бабына сәйкес, Қазақстан Республикасы қылмыстық атқару заңнамасының мақсаттары «*әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сотталғандарды түзету, сотталғандардың да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауына жол бермеу*» болып айқындалған.

Қылмыстық атқару заңнамасының мақсаттары арасында «әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру» және «сотталғанды түзеу» болуы және оны қайта әлеуметтендіру мақсатының болмауы мемлекеттің жаңа ҚР ҚАК жобасында жүзеге асырылатын пенитенциарлық саясатына тұжырымдамалық көзқарасты айқындайды.

Мысалы, А. Ш. Аккулев, Ресей Федерациясының Қылмыстық атқару кодексінде әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру сияқты мақсат жоқ, өйткені оны әзірлеушілер бұл мақсат жаза тағайындаумен байланысты деп санайды⁶. Әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру дәрежесін бағалау өте қиын және мұндай мақсатты өзінің субъективті қабылдауына байланысты нақты емес және қол жеткізуді қиындатады.

Сол сияқты, пенитенциарлық саясаттың мақсаты ретінде «түзету» терминін қолдану және оны «ресоциализация» терминімен ауыстыру туралы Аккулевпен келісу керек. Оған сәйкес, «ресоциализация» дегеніміз — ол *«жағымсызды жоюға және оның жағымды әлеуметтік құндылықтар мен мінез-құлық үлгілерін ассимиляциялауға және оны жағымды әлеуметтік байланыстарға сәтті қосуға бағытталған сотталғанға ықпал ету шараларының кешені болып табылады»*.

Осыған байланысты, М. Р. Гета және К. Х. Рахымбердинмен әзірлеген Қазақстан Республикасы Қылмыстық атқару кодексінің Тұжырымдамасында ұсынылған пенитенциарлық саясат міндеттерінің приоритеттілігі басымдырақ сияқты⁷:

- «– сотталғандарды және қылмыстық құқықтық ықпал етудің өзге де шараларына ұшыраған адамдарды әлеуметтендіру;*
- қоғамдық бақылау механизмдерін кеңінен қолдану;*
- мемлекеттік мәжбүрлеуге байланысты жазаларды және қылмыстық құқықтық ықпал етудің басқа да шараларын орындауды үйлестірудің синхрондылығы;*
- қылмыстықтан кейінгі бақылау шаралары жүйесінде пробацялық қадағалауды шоғырландыру».*

Жалпы, қылмыстық атқару заңнамасының және құқық қолданудың тұжырымдамасы мен бағыты туралы мәселе түбегейлі болып табылады және оған жауап пенитенциарлық саясаттың тиімділігін анықтайды. Өкінішке орай, Құқықтық саясат тұжырымдамасының жобасында бұл тұрғыда нақтылық жоқ.

«Ресейдің қылмыстық атқару жүйесінде халықаралық құқықтың қолданылуы: теория мен практика» брошюрасында дұрыс атап өтілгендей⁸ (Қазақстандағы пенитенциарлық саясаттың бұрынғы кеңестік кезеңнен қалған мәселелердің ортақтығына байланысты Ресей Федерациясындағы бірдей саясатқа көптеген параметрлері бойынша ұқсас екендігін ескере отырып), **«Қылмыстық атқару жүйесін реформалау ... елдің демократиялық дамуының өлшемдерінің бірі болып көрінеді ... Мұндай реформаның қажеттілігі қылмыстық атқару жүйесінің құрылып, ұзақ уақыт бойы бас бостандығынан айырылғандарды қуғын-сүргін мен қанаудың машинасы ретінде қызмет етуінің саяси астары бар»**.

⁶ Мынаны қараңыз: А. Ш. Аккулев. Қазақстан Республикасының Жаңа Қылмыстық кодексі жобасының 40-бабы және Қазақстан Республикасының Жаңа Қылмыстық кодексі жобасының 3-бабы бойынша ұсыныстар, 2013 жылғы қыркүйек.

⁷ Мынаны қараңыз: М. Р. Гета, К. Х. Рахымбердин. Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару кодексінің тұжырымдамасы (Қазақстанның ҰЕҰ Азаптауларға қарсы коалициясының жобасы), Алматы қ., 2013 жыл.

⁸ «Ресейдің қылмыстық-атқару жүйесінде халықаралық құқықты қолдану: теория және тәжірибе», II бөлім, «Нижний Новгород адам құқықтары қоғамы» РҚБ; «Қазан қ. құқық қорғау орталығы» ҚБ; «Адам және Заң» ҚБ, Йошкар-Ола қ.; «Киров аймақтық құқық қорғау орталығы» ҚБ, 2006 жыл.

Кешегі кеңестік кезеңнен қалған, олардың бірқатары қазіргі кезде де орын алып отырған мәселелерді шешу үшін мыналар қажет:

- бас бостандығынан айыруға қылмыстық жазаның баламалы құралдары мен әдістерін әзірлеу;
- сотталғандардың заңға бағыну мінез-құлқының жаңа принциптерін әзірлеу және қолдану. «Еңбекпен» ұжымдық тәрбие мен түзетудің ескірген және қоғамға зиянды әдістерін тиімді деп тануға болмайды. Шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдануда сотталғанның жазасын өтеу кезіндегі мінез-құлқына сәйкес оның мінез-құлқын бағалау оның қоғамға әлеуметтік бейімделу мүмкіндігін бағалаумен ауыстырылуы тиіс. Ал сотталушыны «тәрбиелеуді» жеке көзқарас негізінде сотталғандармен әлеуметтік-психологиялық жұмысқа ауыстыру керек;
- түзеу мекемелерінің ашықтығын қамтамасыз ету. Түзеу мекемелерінің қызметіне қоғамдық мүдделерді енгізу, азаматтардың сотталғандармен жұмысына қатысуы онсыз «түрмелердің ашықтығын» қамтамасыз ету міндеттерін жүзеге асыру мүмкін емес шара болып табылады.

Бұл тұжырымдамалық тәсілдер тиімді іске асыру шараларымен қатар жүруі керек.

2006 жылғы 11 қаңтарда Еуропа Кеңесінің Министрлер комитеті Еуропалық түрме (пенитенциарлық) ережелерінің жаңа нұсқасын бекітті⁹ (ары қарай — Ереже).

Олар соңғы 20 жылда Еуропа елдерінің пенитенциарлық жүйелерінде сынақтан өткен жаңа заманауи ережелерді енгізді, қазіргі заманғы пенитенциарлық саясат пен тәжірибе тұрғысынан аса маңызды принциптерді қамтыды, олардың жүзеге асырылуы пенитенциарлық саясаттың заманауи тәсілдерін ерекшелендіреді.

Осылайша, басымдық принциптерінің ішінде Ережелер мыналарды қамтиды: **«басбостандығынан айырылғандардың құқықтарының бұзылуын ресурстардың жетіспеушілігімен ақтауға болмайды»** (Ереженің 4-тармағы).

Пенитенциарлық жүйелерді қаржыландырудың жетіспеушілігіне (немесе тіпті қаржыландыру дағдарысына байланысты) қарамастан басталған прогрессивті реформалардың мысалдары бар болса да (мысалы, 90-шы жылдардың басында Польшада), бұл норма Ережелерде ескі үлгідегі түзеу мекемелеріне негізделген, толып жатқан, жасақ құрамы мен азық-түлік және медициналық көмек көрсету ең төменгі стандарттарға сәйкес келмейтін көптеген елдердің қылмыстық атқару жүйесінің әрекетсіздігіне жауап ретінде пайда болды.

Бас бостандығынан айыру орындарының ашықтық принципі басымдық ретінде танылды. Азаматтық ұйымдардың түрмедегі өмірге қатысу құқығы негізгі болып табылады (Ереженің 7-тармағы).

Ереженің жаңа редакциясында **бас бостандығынан айыруға сотталғандардың сот айқындайтындардан басқа құқықтарын шектеуге болмайтыны** туралы идеяға баса назар аударылып, дамытылады (Ереженің 2-тармағы).

Түрмедегі сотталғандарды **«сақтау»** жаңа **тұжырымдамасы** қабылданды (бұрынғы тәрбиелік және түзеу ықпалынан айырмашылығы), ол Ереженің бүкіл мәтінін ұсынуда көрініс тапты.

Қауіпсіздіктің міндетті талаптарына қатысы жоқ сотталғандардың міндеттері туралы нормалар іс жүзінде алынып тасталды.

⁹ Мынаны қараңыз: Еуропа Кеңесі Министрлер Кабинетінің 952-шешімі, Rec (2006)2.

Өзгеріс әсіресе тұтқындардың еңбегіне деген көзқараста айқын көрінді.

Егер бұрынғы Ережелерде (71.1-тармақ) «*бас бостандығынан айыру орындарындағы жұмыс түзеу әрекетінің, кәсіптік оқытудың және әкімшілік басқарудың оң элементі ретінде қарастырылса*», жаңа редакцияда еңбектің позитивтілігі сол күйінде және еңбек «ешқашан жаза ретінде пайдаланылмауы тиіс» (Ереженің 26.1-тармағы) жағдайында ғана айтылған. Сонымен қатар, сотталғандарға «*өздері қалайтын еңбек*» нысандарын таңдау құқығына кепілдік беріледі (Ереженің 26.6-тармағы). Әлбетте, еуропалық қоғамдастықта мәжбүрлі жұмыс адамға жақсы әсер ете алмайды, ал позитивті дағдыларды адамның өзі жұмыс таңдау жағдайында ғана ала алады деген көзқарас жеңіске жеткендігі анық.

Осылайша, Ереженің жаңа редакциясы және қабылданған тұжырымдамасы негізінен түрме жүйесінің болашағы туралы жаңа, бұрынғыдан өзгеше идеяларды ашты, қылмыстық жазаның мақсаттары мен құралдары туралы басым идеяларды өзгертті, сондай-ақ көрініс таппаған пенитенциарлық дүниетаным эволюциясының маңызды қадамын білдіреді.

Қазіргі пенитенциарлық саясаттың тұжырымдамалық тұжырымдамаларына қатысты осы және басқа да халықаралық стандарттарға сүйене отырып, Қазақстан Республикасындағы мұндай саясат тұжырымдамасының өзін, оның ішінде Құқықтық саясаттың жаңа тұжырымдамасында белгіленген тұжырымдаманы бағалау маңызды.

Жоғарыда атап өтілгендей, қылмыстық атқару саясатының қазіргі таңдағы тұжырымдамасы қылмыстық атқару заңнамасында көрініс тауып, құқық қолдануды айқындауға тиіс бірқатар іргелі принциптерге негізделген.

Бұл принциптер жалпыға бірдей танылған адам құқықтарын құрметтеуге және кемсітушіліктен қорғауға негізделген. Жоғарыда аталған Ережелерде қылмыстық жазаны орындаудың міндеттерін, мәнін айқындайтын принциптер 3-тармақта көрсетілген:

«Сотталғандарға қатысты түзеу шараларының мақсаттары бас бостандығынан айыру мерзімі мүмкіндік беретін дәрежеде олардың денсаулығы мен қадір-қасиетін сақтау, сондай ақ олардың қоғамға қайта қосылуына және заңның үстемдігінің талаптарын сақтауға және бостандыққа шыққаннан кейін өмір сүру қажеттіліктерін өз бетінше қанағаттандыруға көмектесетін жауапкершілік сезімі мен дағдыларын дамытуға көмектесу болып табылады».

Бұл «тәрбие және түзету» тұжырымдамасының орнына келген «сақтау» тұжырымдамасы болып табылады. Өкінішке орай, қолданыстағы қылмыстық атқару заңнамасында да, Тұжырымдама жобасында да «сақтау» тұжырымдамасы мүлдем көрсетілмеген, бірақ «тәрбиелеу және түзеу» тұжырымдамасын іске асыру жалғасуда.

Елімізде жүзеге асырылып жатқан пенитенциарлық саясат ескірген болып табылады және ұжымдық тәрбие мен «еңбекпен» түзетудің әлеуметтік зиянды әдістерін тиімді деп тануға болмайды. **Шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдануда сотталғанның жазасын өтеу кезіндегі мінез-құлқына сәйкес оның мінез-құлқын бағалау оның қоғамға әлеуметтік бейімделу мүмкіндігін бағалаумен ауыстырылуы тиіс. Ал сотталушыны «тәрбиелеуді» жеке көзқарас негізінде онымен әлеуметтік-психологиялық жұмысқа ауыстыру керек.**

Сонымен қатар, халықаралық стандарттар тұрғысынан Қазақстан Республикасының қолданыстағы қылмыстық заңнамасының кейбір нормалары даулы немесе реттелмеген болып табылады. Бұл мыналарға да қатысты болып табылады: тәртіпті сақтау, көтермелеу және айыппұлдар, медициналық-санитарлық қызметтің міндеттері және дәрігердің арнайы лауазымы, тергеу изоляторларының санитарлық жағдайын реттеу, сотталғандарды тасымалдау (тасымалдау), ұстау жағдайлары мен ықпал ету шаралары және т. б.

Осыған байланысты, сотталғандарға қатысты түзеу шараларының мақсаттары мен құралдарын тұжырымдамалық тұрғыдан қайта қарау үшін, олардың қоғамда әлеуметтік бейімделу мүмкіндігін бағалаумен алмастыру арқылы сотталғандардың заңға бағыну тәртібін қамтамасыз ету мен бағалаудың жаңа принциптерін енгізу ұсынылады.

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, пенитенциарлық саясатқа қатысты және 2030 жылға дейінгі жаңа Құқықтық саясат тұжырымдамасының жобасында көрсетуді талап ететін тұжырымдамалық ұсыныстар өзара байланысты бірнеше мақсаттарды көздеуге тиіс; оның ішінде қылмыстық атқару заңнамасын дамытуды және оларды халықаралық стандарттарға және озық шетелдік тәжірибеге сәйкестендіру үшін институционалды қолдау көрсетуді жалғастыруы тиіс. Бірінші кезекте, қылмыстық атқару жүйесін Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің құзыретінен шығарып, дербес орган құру немесе оны азаматтық ведомствоға — Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің құзыретіне берілуі тиіс; пенитенциарлық жүйе демилитаризациялануы тиіс; «түзету және тәрбиелеу» тұжырымдамасы «сақтау» тұжырымдамасымен ауыстырылуы тиіс; сотталғандардың қайта әлеуметтендірілуі бағдарламаларына баса назар аударыла отырып, пробация қызметі реформалануы тиіс.

III. ҚР ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТЫ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ ЖОБАСЫНЫҢ «ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ АТҚАРУ САЯСАТЫ» БӨЛІМІНЕ ҰСЫНЫСТАР

Қазақстан Республикасында қылмыстық атқару заңнамасын, қылмыстық атқару жүйесін одан әрі жетілдіру және пенитенциарлық қызметтің тиімділігін арттыру мақсатында сотталғандармен қарым-қатынас жасау және оларды ұлттық қылмыстық атқару заңнамасының нормалары мен институттарымен үйлестіру саласындағы халықаралық құқықтық актілерді іске асыруды жалғастыру қажет. Қылмыстың алдын алуда мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылын заңнамалық реттеу жүйесінде оның рөлі мен маңызын арттыру қажет.

Жазаны және өзге де қылмыстық құқықтық ықпал ету шараларын орындауды құқықтық реттеуді жетілдіре отырып, академиялық саладағы ғылым өкілдерінің, халықаралық және ұлттық сарапшылардың қатысуымен бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны атқару режимінің жаңа тұжырымдамалық негіздерін әзірлеу қажет. Бұл үдерісте бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны орындаудың «колониялық» және «түрме» үлгілерінің элементтерінің үйлесімін ескере отырып, «гибридті» түзеу мекемелерін құруға назар аудару қажет. Кейбір сотталғандарды камерада ұстауды көздейтін жергілікті жерлері бар «көп режимді» түзеу мекемелерін құру тәжірибесін қалыптастыру қажет. Бұл жазаны камерадан камераға өтеу аясын кезең-кезеңімен кеңейтуге және сотталғандарды қамауда ұстау жағдайларын анықтауға сараланған тәсілдеме жасауға мүмкіндік береді.

Бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеу процесінде сотталғандардың әлеуметтенуіне жол бермейтін, қақтығыстар мен адам құқықтарының бұзылуы қаупін туғызатын, бас бостандығынан айыру түріндегі жазаларды орындау мен өтеудің шектен тыс милитаризациясын еңсеру қажет. Бұл бағытты ұлттық пробация қызметіне дербес ұйымдық-құқықтық нысан бере отырып, қылмыстық атқару жүйесін Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінен азаматтық орган — Қазақстан Республикасының Әділет министрлігіне беру арқылы іске асыру қажет. Халықаралық құқық қорғау органдары мен ұйымдарының ұсынымдары, қылмыстық сот төрелігі саласындағы Қазақстан Республикасының әлемдік және меншікті ұлттық құқықтық тәжірибесі негізге ала отырып, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің қылмыстық атқару жүйесінде орын алып отырғандай, жазаларды атқару функцияларын

біріктіру тәжірибесін сақтауға, сондай ақ сотталғандарды бақылауды және қылмыс жасаған адамдарды қылмыстық қудалауды бір мемлекеттік органда ұстауға жол бермеу керек.

Қазақстан Республикасының қылмыстық атқару заңнамасының және онымен реттелетін қызметтің негізгі мақсаты сотталғандарды әлеуметтендіру үшін жағдай жасау болып табылатынын түбегейлі ұстанымға негіздеу қажет. Бұл мақсат пенитенциарлық реттеудің заңнамасы мен тәжірибесіне бағындырылуы тиіс, өйткені пенитенциарлық саясаттың барлық міндеттерін шешу оған қол жеткізуге байланысты болып табылады. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Қылмыстық атқару кодексі деңгейінде сотталғандарға ықпал етудің мақсаттары ретінде бас бостандығынан айыру мерзімі мүмкіндік беретін дәрежеде денсаулығы мен қадір-қасиетін сақтау; олардың қоғамға қайта әлеуметтенуіне және реинтеграциясына ықпал ететін, сондай-ақ бостандыққа шыққаннан кейін заң талаптарын орындауға және тұрмыстық қажеттіліктерін өз бетінше қанағаттандыруға көмектесетін жауапкершілік сезімі мен дағдыларын дамытуға көмектесу деп бекітілуі тиіс. «Сақтау және қайта әлеуметтендіру» тұжырымдамасы «түзету және тәрбиелеу» тұжырымдамасын алмастыруы керек.

Қылмыстық атқару заңнамасында қайта әлеуметтендірудің негізгі сипаттамаларын анықтау, оның критерийлерін нақтылау және нақтылау қажет. Қылмыстық атқару қызметіндегі әлеуметтендірудің маңыздылығын ескере отырып, сотталғандарды әлеуметтендірудің жеке бағдарламаларын құрудың және кейіннен қолданудың нақты ұйымдастырушылық құқықтық механизмін әзірлеу қажет. Шетелдік тәжірибені және БҰҰ-ның тұтқындармен қарым-қатынастың минималды стандартты ережелерінің (Нельсон Мандела ережелері, 2015) ұсынымдарын ескере отырып, қайта әлеуметтендіру бағдарламаларының мазмұнын саралау ұсынылады және сотталғандардың нақты әлеуметтік, құқықтық және өзге де көмек шараларына қажеттіліктері негізінде оларды оқытуды ұйымдастыру қажет. Сотталғандарға жазаны өтеудің бастапқы кезеңінен бастап пробация және пенитенциарлық мекемелерде қайта әлеуметтендірудің жеке бағдарламаларын қолдану үшін жағдай жасау қажет.

Сотталғандардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін іске асырудың маңыздылығын ескере отырып, Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында олардың құқықтарын мен бостандықтарын қамтамасыз ету алгоритмі нақтылануы тиіс.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық атқару кодексіндегі сотталғандардың құқықтарының тізбесін ерекше, «осал» санаттағы сотталғандардың (әйелдер, кәмелетке толмағандар, психикалық ауытқулары бар адамдар, шетелдіктер және т.б.) құқықтары туралы ережелермен (ол құқықтарды қамтамасыз ету алгоритмін ұсыну арқылы) толықтыру қажет.

Сондай-ақ сотталғандардың қылмыстық атқару жүйесінің әкімшілік органдарына, соттарға және басқа да мемлекеттік органдарға, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі халықаралық ұйымдарға жеке шағыммен жүгіну құқықтарын тиімді жүзеге асыруға назар аударған жөн.

Сотталғандарға тәрбиелік-профилактикалық әсер етуде сараланған тәсілдің маңыздылығын ескере отырып, оларды жіктеуде сотталғандардың түрлерін ажырату критерийлерін әзірлеу, олардың қылмыстық атқару жүйесі мекемелерінің қауіпсіздік режимінің әртүрлі деңгейлерімен байланысын нақтылау қажет.

Сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін оларды қайта әлеуметтендірудің маңызды факторы ретінде қамтамасыз ету қажеттілігін ескере отырып, сотталғандарды әртүрлі типтегі мекемелерде ұстау шарттарын өзгертудің сот тәртібін қарастырған жөн.

Бас бостандығынан айыру орындарындағы сотталғандардың еңбекке, мамандық алуға және біліктілігін арттыруға ынтасын арттыру мақсатында қылмыстық атқару жүйесі мекемелерінде сотталғандардың жұмыспен қамту бағдарламаларына, әлеуметтік кәсіпкерлікке

қатысуының оң тәжірибесін барынша кеңінен тарату қажет. Жазасын өтеп жатқан адамдардың сотталғандар мен жұмыс берушілер арасында еңбек шарттарын жасасудың, шағын кәсіпкерлікті ұйымдастырудың және ақылы қызмет көрсетудің әлемдік тәжірибесін пайдалану қажет. Сонымен қатар, сотталғандарды оқуға және білім алуға ынталандыру, бұл үшін қажетті жағдайлар жасау қажет. Атап айтқанда, қашықтан оқыту үлгісін қолдана отырып, бас бостандығынан айыру орындарында ұсталған сотталғандар үшін жоғары және орта кәсіптік білім алудың әлемдік тәжірибесін ескеру қажет. Мысалы, коронавирустық пандемия жағдайында бұл модель ең өзекті болып табылады.

Баламалы емес пенитенциарлық жазаларды жүзеге асыру жүйесін одан әрі дамыту пробаццияның ұйымдық-құқықтық негіздерін жетілдіру мәселелерімен тығыз байланысты. Осыған байланысты Қазақстан Республикасында пробаццияның даму векторы оның әлеуметтік-құқықтық бақылау және құқық бұзушылықтың алдын алу нысаны ретіндегі әлеуметтік-құқықтық мәнін арттырумен байланысты болуы керек. Бұл Қазақстан Республикасында тәуелсіз мемлекеттік орган — Қазақстан Республикасының Үкіметіне есеп беретін Пробацция агенттігін құрудың орындылығын білдіреді. Осы Агенттік және оның құрылымдық бөлімшелері бас бостандығынан айыру түріндегі жазаларды атқаратын мекемелерді басқаратын мемлекеттік органға қатысты заңды тәуелсіз болуы тиіс. Сонымен қатар, Пробацция агенттігі өз қызметін осы органдармен және мекемелермен үйлестіруі қажет. Пробацция агенттігі тиісті деңгейде қаржыландырылуы тиіс және оған тиісті ұйымдастырушылық-техникалық қолдау көрсетілуі тиіс. Аумақтық пробацция органдары болып табылатын оның құрылымдық бөлімшелерінде сотталғандармен жұмыс тәжірибесіне пробацциялық бақылау қызметкерлерінің сотталғандардың пробацциялық бақылау жағдайында оларға жүктелген құқықтарын орындауын тексеруіне ықпал ететін заманауи технологиялар мен электрондық бақылау құралдарын енгізу қажет. Қазіргі уақытта көптеген штаттарда пробацция қылмыскерлерді әлеуметтендірудің және олардың қылмыстан кейінгі мінез-құлқындағы тәуекелдерін азайтудың маңызды құралына айналды.

Қазақстан Республикасындағы пробацция сотталғандарды әлеуметтендірудің озық технологиялары мен әдістерін қолдану негізінде әлемдік тенденцияларға сәйкес дамуы тиіс. Бұл жағдай қылмыстық атқару қызметіне құқық бұзушылардың жеке басын әлеуметтік-құқықтық зерттеу әдістерін, жазадан шартты түрде мерзімінен бұрын босатуға ұсынылған сотталғандарға қатысты бағалау қорытындысын кеңінен енгізуді қажет етеді. Әлеуметтік-құқықтық зерттеу нәтижелері мен бағалау есебі сотталғандарды әлеуметтендірудің жеке бағдарламаларын әзірлеу және кейіннен қолдану, олардың қылмыстан кейінгі мінез-құлқындағы тәуекелдерді анықтау үшін пайдаланылуы тиіс. Сондай-ақ, заңда көзделген пенитенциарлық және постпенитенциарлық пробацция үлгілерін енгізудің институционалдық механизмін құру қажет. Бұл тұрғыда пробацция қызметкерлерінің қылмыстық атқару жүйесі мекемелерінің әкімшілігімен және қызметкерлерімен өзара іс-қимылын, олардың бас бостандығынан айыру орындарындағы сотталғандарды әлеуметтендіру бағдарламаларын дайындау және қолдану процесіне бірлесіп қатысуын қамтамасыз ету қажет. Бас бостандығынан айыру жазасын өтеген және әкімшілік қадағалауға алынған сотталғандарды қоғамға қайта бейімдеу процесін жеңілдету үшін сотталғандарды әлеуметтендіру және қылмыстардың қайталануының алдын алу аясында пробацция қызметі мен ішкі істер органдарының бірізді өзара іс-қимылын жүзеге асыру орынды болып табылады.

Қылмыстық атқару қызметін ізгілендіре отырып, жазаны атқарушы және пробацциялық бақылауды жүзеге асыратын органдар мен мекемелердің қылмыстық атқару қызметін бақылау аспектісінде де, сотталғандарды әлеуметтендіру шеңберінде де азаматтық қоғам институттарымен жүйелі және көп векторлы ынтымақтастығын жалғастыру қажет. Осыған байланысты Ұлттық алдын алу механизмін одан әрі жетілдіріп, оны тек пенитенциарлық мекемелерге ғана емес, пробацция органдарына да қолдану аясын кеңейту қажет. Қоғамдық бақылау комиссияларының (ҚБК) өкілеттіктерін кеңейту және сотталғандардың құқықтарын, бостандықтарын

мен заңды мүдделерінің анықталған бұзушылықтарына мемлекеттік органдардың олардың бақылау баруларының нәтижелеріне ден қою механизмінің институционалдық маңыздылығын қамтамасыз ету маңызды фактор болып табылады.

Сонымен қатар, сотталғандарды әлеуметтендіруге, олардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға баса назар аудару бағытында пробация қызметі, жазаларды және қылмыстық құқықтық нормалардың басқа да шараларын орындайтын органдар мен мекемелер қызметкерлері үшін жаңа құндылық парадигмасын қалыптастыру қажет. Ол үшін қылмыстық атқару жүйесі қызметкерлеріне арналған білім беру бағдарламаларына түгендеу жүргізіп, тиісті оқу-әдістемелік қамтамасыз етілген тиісті оқу пәндерін енгізу қажет. Жалпы алғанда, бас бостандығынан айыру орындарындағы сотталғандар санын бақылау, оның көбеюіне жол бермеу, сонымен бір мезгілде қылмыстық атқару жүйесі мекемелерін басқаруды жетілдіру, олардың қызметінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету және қылмыстардың қайталануының алдын алудың тиімділігін қамтамасыз ету шараларын жалғастыру қажет. Сотталғандарды бақылау және оларға тәрбиелік және профилактикалық ықпал ету үшін қылмыстық атқару жүйесі мекемелерінің, пробация қызметінің және ішкі істер органдарының синхронды жұмысын жолға қою қажет. Постпенитенциарлық пробация шеңберінде сотталғандарды қылмыстық атқару жүйесі мекемелерінде болған алғашқы сәттен бастап, оның ішінде жазадан босатылғаннан кейінгі кезеңді қайта әлеуметтендіру шараларының бірізділігін қамтамасыз ету қажет. Қылмыстық атқару қызметі тәжірибесіне сотталғандарды әлеуметтендірудің жаңа озық технологияларын, құқықтық қайшылықтардың қызметі тәжірибесіне сотталғандарды әлеуметтенры мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету механизмдерін енгізу қажет. Қылмыстық атқару қызметі қылмыстың қайталануының алдын алуға, сотталғандардың қоғам алдындағы жауапкершілік сезімін және қылмыстық заңды бұзбай, тәуелсіз және жауапкершілігі зор өмірге психологиялық дайындығын қалыптастыруға ықпал етуі тиіс.

2021 жылдың маусымы

1-Қосымша. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТЫ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ АТҚАРУ САЯСАТЫ

Қазақстан Республикасының 2010 жылға дейінгі құқықтық саясатының тұжырымдамасы	Қазақстан Республикасының 2010–2020 жылдарға арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы	Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасы (жоба)
<p>Сотталғандармен қарым-қатынас жасаудың негізгі принциптері мен тәртібін айқындайтын адам құқықтары жөніндегі халықаралық құжаттардың және халықаралық келісімдердің негізгі ережелеріне сәйкес келтіру мақсатында қылмыстық атқару жүйесінің заңнамалық базасын жетілдіруді, сондай-ақ оның материалдық-техникалық базасын одан әрі жетілдіруді жалғастыру, қылмыстық атқару жүйесін ізгілендіру бойынша жүргізіліп жатқан саясатты жалғастыру қажет.</p> <p>Қылмыстың қайталануының алдын алу үшін бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды әлеуметтік бейімдеуге, тиісті әлеуметтік бейімдеу орталықтарының жұмыс істеуіне бағытталған жағдайлар жүйесін жасау және нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу қажет.</p>	<p>2.10. Қылмыстық атқару саласында мынадай шаралар кешенін қабылдау қажет.</p> <p>Қылмыстық әділет саласына азаматтарды тартуды азайту, қылмыстық қуғын-сүргін шараларын үнемдеу мақсатында қоғамнан оқшаулауға байланысты емес қылмыстық құқықтық шараларды неғұрлым кеңінен қолдануға жағдай жасау қажет. Бұл ретте заңнамада және сот тәжірибесінде қылмыстық құқықтық ықпал ету түрі мен шараларын таңдау ең алдымен, оның нақты бір тұлғаға қатысты неғұрлым ықтимал тиімділігі туралы деректер есебіне негізделетін тұжырымдар әзірленуі тиіс.</p> <p>Сонымен қатар соттардың бас бостандығынан айыруға балама шараларды неғұрлым белсенді қолдануы үшін олардың орындалу тиімділігін арттыру қажет, ол үшін осындай шаралардың орындалуына жауапты мамандандырылған органды институционалдық дамыту талап етіледі.</p> <p>Бас бостандығынан айыру қылмыстық жазалау түрінің әлі де болса негізгі түрі болып қалып отырғанын ескере отырып, жазалау жағы басым болып отырған бас бостандығынан айырудың тәрбиелік жағын күшейтетін шараларды қабылдау қажет. Атап айтқанда, жазаларды орындауды даралау принципі негізінде сотталғандарды ұстауды, оларға түзеу-тәрбиелік ықпал етудің түрлері мен әдістерін одан әрі дамыту қажет.</p> <p>Бас бостандығынан айырылғандарды қоғамдық пайдалы еңбекке және/немесе оқытуға, әлеуметке қосу, оның ішінде есіртікке қарсы, алкогольге қарсы мазмұндағы әлеуметтік бағдарламаларға тарту арқылы не әлеуметтік белсенді қызметтің өзге түрлерімен жұмыспен қамту проблемаларын шешу өзекті болып табылады.</p> <p>Қылмыстық атқару жүйесі мекемелеріндегі тәртіпті сақтауға қойылатын жоғары талаптарды сақтаумен және қамтамасыз етумен қатар қылмыстық жазаларды орындау (өтеу) процесін психологиялық-педагогикалық</p>	<p>4.11. Жазаларды орындау мен өтеудің тәртібі мен шарттарын реттеуді және қылмыстық құқықтық реттеудің өзге де шараларын жақсарту, сондай-ақ сотталғандардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды күшейту мақсатында қылмыстық атқару заңнамасын, оның ішінде оны жалпыға бірдей танылған халықаралық стандарттарға жақындату жолымен одан әрі жетілдіру талап етіледі.</p> <p>Қамаудың камералық түрі бас бостандығынан айыруға байланысты жазасын өтеп жатқан адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуде тиімділігін көрсетті. Сотталғандарды қамауда ұстаудың камералық түріне одан әрі көшу бойынша жұмысты жалғастыру маңызды.</p> <p>Сонымен қатар, сотталғандардың мінез-құлқын тұрақты бақылау, оның ішінде заманауи технологиялар мен бейнежазба құралдарын пайдалану арқылы, бірыңғай бейнебақылау жүйесіне біріктіру арқылы қамтамасыз етілуі тиіс.</p> <p>Түрлі критерийлер бойынша талдау мүмкіндігімен қылмыстық атқару мекемелеріндегі және пробация қызметтеріндегі сотталғандар санын автоматтандырылған есепке алу және жазаларды орындау процестерін цифрландыруды жалғастыру қажет.</p> <p>Сонымен қатар, сотталғандарға арнайы сәйкестендіру киімін кию міндеттемесін енгізу арқылы қоғамдық жұмыстарға байланысты жазаны орындауға жариялылық элементтерін беру мәселесін пысықтау қажет. Шетелдік тәжірибе мұндай шараның теңеу профилактикалық әсері бар екенін дәлелдеп отыр.</p> <p>Қылмыстық атқару жүйесі мекемелерінің жіктелуін кезең-кезеңімен оңтайландыру мүмкіндігін қарастыру маңызды, өйткені ізгілендіру жағдайында сотталғандардың құрылымы айтарлықтай өзгерді (олардың 90%-дан астамы ауыр және аса ауыр қылмыстар үшін жазасын өтеп жатқандар).</p>

Қазақстан Республикасының 2010 жылға дейінгі құқықтық саясатының тұжырымдамасы	Қазақстан Республикасының 2010–2020 жылдарға арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы	Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасы (жоба)
	<p>қамтамасыз ету, қылмыстық атқару жүйесі персоналының мәртебесін арттыру және оларды әлеуметтік-құқықтық қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі шараларды күшейту қажет.</p> <p>Бұлармен қоса, бас бостандығынан айыру орындары үшін жеке адамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету, жазаның осы түрін өтеп жатқан адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуы маңызды болып табылады. Бұл саладағы неғұрлым перспективалы бағыттардың ішінде ұстаудың камералық тәртібіне біртіндеп көшіру қажет, бұл ретте сотталған адам күндізгі уақытта мекеме шегінде жүріп-тұру және жеке қарым-қатынас жасау мүмкіндігіне ие бола отырып, түнгі уақытта бөлек орын-жайға қамалады.</p> <p>Айыптыларды жазалау және олардың жазаларын өтеу кезеңіндегі құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуы жөнінде қоғам мен мемлекет мүдделері арасындағы теңгермені сақтауға, дамуына баса назар аудару қажет болатын қоғамдық бақылаудың белгіленген механизмдері көмектеседі.</p> <p>Бас бостандығынан айыру орындарындағы адамдарға медициналық қызмет көрсетудің, әсіресе қылмыстық жазасын өтеп жатқан адамдар ауруларының профилактикасы жүйесінің сапасын арттыру да маңызды болып табылады.</p> <p>Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған азаматтарды толыққанды қоғам мүшесі ретінде әлеуметке қосу аясындағы тұтас мемлекеттік саясатты қамтамасыз етуге бағытталған жүйелі шаралар қажет.</p> <p>Жалпы алғанда қылмыстық жазаларды атқару жүйесін жалпыға бірдей халықаралық стандарттарға одан әрі жақындата беру керек.</p>	<p>Классификацияны оңтайландыру сотталғандарды ауыстыруға бюджеттен бөлінетін қомақты қаржыны үнемдеуге және туыстарының жазасын өтеу орындарына қолжетімділігін қамтамасыз ету арқылы сотталғандардың қоғамдық пайдалы байланыстарын қолдау септігін тигізеді.</p> <p>Қылмыстық заңнаманы ізгілендіру жағдайында бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазаларды сапалы орындау өзекті болып қала береді. Осыны ескере отырып, пробацацияның бас бостандығынан айыру қызметінен тәуелсіздігін қамтамасыз ету және қаржыландырудың жеке мақсатты кіші бағдарламасын бөлу арқылы пробацация қызметі мен оның қызметкерлерінің ұйымдық-құқықтық мәртебесін көтеру мүмкіндігін қарастыру қажет.</p> <p>Азаматтық қоғам өкілдерін тарта отырып, жеке және икемді дағдыларды дамытуға бағытталған халықаралық озық тәжірибені ескере отырып, пенитенциарлық пробацацияны іске асыру, яғни ҚАЖ (пенитенциарлық) мекемелерінде бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан адамдарды қайта әлеуметтендіру тәсілдерін қайта қарау талап етіледі, өйткені қазіргі нысандағы пробацацияның осы түрі өзінің тиімсіздігін көрсетті.</p> <p>Пенитенциарлықтан кейінгі пробацацияны іске асыру жөніндегі жұмысты сандық көрсеткіштерден сапалық көрсеткіштерге қайта бағдарлау маңызды.</p> <p>Сотталғандардың жазасын өтеумен байланысты мәселелерді шешу үшін пробацация қызметі мен қылмыстық атқару мекемелерінің жергілікті атқарушы органдармен өзара іс-қимылының заңнамалық механизмдерін әзірлеу маңызды.</p>